

Атаманенко А.Є.

Порівняльний аналіз видань “Истории Малой России” Д.М.Бантиша- Каменського

Важливим методом виявлення історичних поглядів дослідника, їх еволюції в процесі доопрацювання твору є порівняння змісту різних видань конкретної праці з урахуванням всіх змін, внесених автором. Текстова порівняння за рядками дає можливість виявити найменші розходження в тексті різних видань, що дозволяє простежити зміни в поглядах автора на ту чи іншу проблему, певною мірою виявити особливості процесу опрацювання джерельної бази твору. Структурні відмінності частини свідчать про зміну поглядів автора на періодизацію історії України.

Праця Дмитра Миколайовича Бантиша-Каменського “История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства” (далі - ИМП - А.А.) видавалась п'ять разів (у 1822, 1830, 1842, 1903, 1993 роках), із них тричі - за життя автора. Видання 1903 та 1993 років фактично є повною копією видання 1842 року, яке в порівнянні з виданням 1830 року зазнало лише формальних змін: це був повний передрук останнього, зведений із трьох до однієї книги з єдиною нумерацією сторінок. “Примітки” подавались окремо до кожної частини в кінці загального тому. При цьому були збережені всі ілюстрації другого видання та карта України XVII ст. Г.Л. де Боллана. Отже, враховуючи, що істотні зміни простежуються лише між першим (далі - 1-м - А.А.) та другим (далі - 2-м - А.А.) виданнями, буде проведено саме їх порівняльний аналіз із метою виявлення розбіжностей, які свідчили б про еволюцію історичних та суспільно-політичних поглядів Д.М.Бантиша-Каменського.

В обох виданнях книги відсутня періодизація історичного процесу. На нашу думку, структура кожного видання певною мірою відзеркалює погляди історика на періодизацію історії України. Певним підтвердженням цієї думки є структура книги М.Маркевича “История Малороссии” (1842 р.), яка відповідала наведеному її автором розподілу української історії на шість періодів. 1-е видання складалось із чотирьох частин. Перша охоплювала період від початків державності до першого гетьманування Ю.Хмельницького, при цьому найдавніша історія (включно до Визвольної війни) висвітлена дуже стисло, що пов'язане з думкою автора ИМП про єдність давньої української історії з російською та польською(1). Центральне місце у цьому розділі займає висвітлення подій Визвольної війни українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького. Друга частина змальовувала історичні події за гетьманів від Я.Сомка до

І.Самойловича, тобто період “Руїни”. Третя частина повністю була присвячена діяльності Івана Мазепи. Четверта - висвітлювала події в Україні від гетьманування І.Скоропадського до скасування гетьманської влади К.Розумовського, коли вівся постійний наступ із боку царату на автономію України. Всі частини були добре ілюстровані. Кожна із них мала додатки з документів архівів Колегії іноземних справ та Чернігівського губернського правління, що вперше вводились до наукового обігу. 2-е видання мало поділ на три частини: у першій висвітлювався період від розселення слов'ян до 1654 року, у другій - від Переяславської Ради до кінця гетьманування І.Самойловича, у третій - від опису діяльності І.Мазепи до скасування гетьманської влади на Україні. Отже, можна говорити про розподіл Д.М.Бантишем-Каменським української історії на три основних періоди: перший - від найдавніших часів до Переяславської Ради, в якому центральне місце разом із висвітленням суто збройної та дипломатичної боротьби займав опис початків української державності, другий - охоплював події, що ввійшли в історію під назвою “Руїна”, третій - описував поступовий наступ на автономію України з боку Росії. Оціночний підхід до періодизації Бантишем-Каменським української історії може бути іншим: перший період - боротьба українського народу проти ворогів (у польську добу) за з'єднання з Росією, другий - постійні зради гетьманів, що призвели до скасування гетьманської влади. На нашу думку, у цьому випадку проблема періодизації частково пов'язана з проблемою визначення суспільно-політичних поглядів історика, яка сьогодні залишається дискусійною(2).

1-е та 2-е видання мають різну систему приміток та додатків. У 1-му виданні примітки були, в основному, підрядковими (коли йшлося про порівняння точок зору окремих авторів на ту чи іншу проблему, певні зауваження Д.М.Бантиша-Каменського) та зробленими на полях книги (вказівки на джерело інформації, позначення року події, посилання на опубліковані в “Додатках” документи тощо). У 2-му виданні примітки подаються, в основному, після тексту, хоча зберігаються повідомлення про рік події та джерело інформації на полі книги. У 2-му виданні, на відміну від 1-го, історик відмовився від додатків у вигляді публікації документів. Їх тексти (у значно меншій кількості) або витяги з них вміщувались у “Примітках” у кінці кожної частини, що знижувало інформативність книги. У 1-му виданні в “Примітках” відсутні листи гетьмана І.Мазепи до Мотрі Кочубей, які з'являються в 2-му. Можна припустити, що втрачені вони були несподівано, бо в тексті книги на них існують посилання(3), а в “Примітках” на звороті сторінки 189 надрукована сторінка 194 з відповідним текстом. Із листа К.Ф.Калайдовича, який, власне, займався

виданням книги, важко зрозуміти причину, бо він лише висловлював жаль із приводу виключення "значущей пьесы"(4). На нашу думку, слухним є припущення В.В.Кравченка про втручання цензури(5).

У 2-му виданні порівняно із 1-м була збільшена кількість ілюстрацій (1-е - сім портретів роботи І.Аргунова та І.Осипова, 2-е - дев'ятнадцять портретів, п'ять некольорових малюнків в тексті), а також розміщені двадцять шість "раскрашенных изображений малороссиян и малороссиенок в старинных одеждах", автором яких, на думку О.Оглоблина, був Г.Калинський(6), а в ИМР вони майже без змін були перенесені з "Літописної оповіді про малоросійський народ і козаків узагалі" О.І.Рігельмана, яка на той час була відомою лише в рукописі. Крім того, 2-е видання вмещувало факсиміле відомих діячів історії України, план битви під Берестечком та, як зазначалось вище, карту ХVІІст. Г.Л. де Боплана у власному перекладі Д.М.Бантиша-Каменського, що мала певну невідповідність оригіналу(7). Ілюстративний матеріал підвищував інформативність книги, що вигідно відрізняло її навіть від праць наступників(8).

Допрацьовуючи 1-е видання, Д.М.Бантиш-Каменський розширив текст за рахунок висвітлення економічного та культурного розвитку України. Кожний розділ 2-го видання вмещує характеристику стану міст, історію церковного життя, опис літературних творів відповідної доби. Крім того, окремі розділи висвітлювали питання культурно-економічного розвою українських земель, етнографічної проблематики. Так, розділ тридцять перший вмещує відомості про становище України в другій половині ХVІІ ст.: опис зруйнованих під час військових дій міст, державне управління за часів Б.Хмельницького та за наступників гетьмана, що призвели до послаблення української держави. При цьому подана характеристика російсько-українських угод, які так чи інакше впливали на характер гетьманської влади: Московських статей І.Брюховецького (1665 р.), Глухівських статей Д.Многогрішного (1669 р.), Конотопських статей І.Самойловича (1687 р.). Важливе значення мав опис просвітницької діяльності православного духовенства, боротьби за самостійність Київської митрополії, характеристика розвитку освіти, зокрема становища Києво-Могилянської академії: її занепад та відродження. Були також включені ще два нових розділи: дев'ятнадцятий - "Каким образом крымские и буджацкие татары вторгались в Польшу и воевали с поляками и козаками. Любопытная переправа неверных через реки. Одежда татар. Пища их"(9) та сорок шостий - "Обширность Малороссии при Богдане Хмельницком. Положение сего края во время гетманства графа Разумовского. Климат. Почва

земли. Произведения. Скотоводство. Торговля. Характер малороссиян. Старинные обычаи. Одежда. Чины малороссийские. Полки. Казаки. Шляхетство. Мещане. Мужики. Состояние городов. Дороги. Язык. Ученые. Академия Киевская. Коллегиум Черниговский. Типография. Дела церковные. Заключение"(10). Розділ дев'ятнадцятий практично є власним перекладом істориком відповідної частини праці Г.Л. де Боплана "Опис України", яка на той час не була широко відомою російському читачеві. Звідти ж були перенесені ілюстрації - переправа татар через ріки, схема їх розподілу у степу при необхідності сховатися від очей переслідувачів. Новими були для читача й етнографічні відомості про татарський народ - опис одягу, способів приготування та вживання їжі.

Розділ 46-й, за справедливою думкою М.І.Марченка, може вважатися самостійною працею(11). Відносно невелике географо-етнографічне дослідження вмещувало опис звичаїв, обрядів, пісень, одягу та зачісок українського народу, що давало змогу широкому колу російських, українських та зарубіжних читачів ознайомитися з ознаками національної своєрідності українців. Характеристика українських міст, архітектурних та культурних пам'яток, станів населення та управління давала можливість ближче ознайомитися із залишками своєрідного устрою українських земель. Дуже цінною, на наш погляд, була думка історика про своєрідність та самостійність української мови, яка мала давнє слов'янське коріння(12).

В текстах обох видань є багато розходжень, що пов'язані із використанням Д.М.Бантишем-Каменським нових джерел та історичних творів при роботі над 2-м варіантом (кількість рукописів збільшилась на 9 нових позицій, друкованих праць - на 26). Ці зміни, в основному, не мають концептуального характеру, а лише розширюють текст.

У 2-му виданні було значно збільшено виклад давньої історії, під якою історик розумів й литовсько-польську добу, за рахунок запозичення інформації з праці М.М.Карамзіна "История государства Российского", використання творів Солін'яка, Стрийковського, М.Маркова. При цьому Д.М.Бантиш-Каменський намагався висвітлювати історичні та культурні події саме в українських землях.

Мета написання синтетичної праці з історії України обумовила звернення дослідника до багатьох проблемних для того часу питань, серед яких - етногенез українців, проблема походження поняття "Мала Росія", проблема походження та формування козацтва, характеристика діяльності політичних діячів - українських, російських, польських, татарських тощо. До вирішення проблеми походження назви "Мала Росія" Д.М.Бантиш-Каменський звертався лише в 1-му виданні, не

повертаючись до нього пізніше: "О времени, когда Малая Россия получила сие название, различно повествуют. Иные полагают, что сие произошло при возвышении Владимирского княжения и упадке Киевского, в исходе XII столетия; другие, что страна сия стала так именоваться, находясь под Литовским владычеством, для отличия от Великой России. В древних же хартиях, согласно с последним мнением, упоминается в первый раз о Малой России в 1335 г., а именно в грамоте Георгия - князя Владимиро-Волынского, сохранившейся в Кенигсбергском архиве. В XV в. греки давали уже такое название отторженным от России областям. Должно полагать, что с того же времени, или с присвоения Польшею части завоеванных Литвою русских земель на правой стороне Днепра, страну сию стали также именовать Украиною"(13).

Проблема походження козацтва висвітлюється Д.М.Бантишем-Каменським із розбіжностями, що свідчать про зміну його поглядів. Якщо у 1-му виданні дослідник, посилаючись на джерела та працю Г.Ф.Міллера, вважав козаків втікачами з України(14), кількість яких поповнювалась за рахунок подібних молодих людей з Росії, Польщі, Молдови, Волохії тощо(15), то у 2-му використав поширену в той час версію М.М.Карамзіна про кавказьке походження козаків(16).

Як відзначалося вище, праця Д.М.Бантиша-Каменського зазнала також змін, що не мали концептуального характеру, були простим розширенням тексту за рахунок залучення нових джерел. Значно повнішою стала розповідь про перших українських гетьманів, де були використані відомості з нових джерел. Трохи розширився матеріал про козацькі клейноди: якщо в 1-му виданні вміщено опис печатки козацького війська(17), то у 2-му додано пояснення слова "бунчук"(18). Значно поширилась інформація про керівників козацько-селянських повстань, у тому числі про К.Косинського, С.Наливайка тощо. У 2-му виданні був розширений опис подій перед та під час битви під Берестечком за рахунок використання документів Колегії іноземних справ, а саме листа короля Казимира до козаків із вимогою видачі Б.Хмельницького(19). Відмінності у викладі подій битви пов'язані з авторством М.Г.Рєпніна-Волконського у 1-му виданні, який склав текст за польською реляцією(20). У 2-му виданні Д.М.Бантишем-Каменським для опису битви були залучені твори Й.Пасторія, П.Шевальє та "Історія русів"(21), що дещо змінило текст. Подібним чином було розширено опис битви під Батогом, втрат Києва після захоплення польським військом, характеристики причин незадоволення російського царя самостійною діяльністю Б.Хмельницького у 1656 р., подій, пов'язаних із смертю останнього

тощо. Більш важливий характер мали доповнення про перебіг подій Переяславської Ради, де з'являється повідомлення про відмову митрополита Сильвестра, архимандрита Печерського монастиря(22) та героя Визвольної війни Івана Богуна(23) присягнути на вірність російському царю, що свідчило про неприйняття рішень Ради частиною вищого українського духовенства та козацтва. Важливим є також наявне у 1-му виданні пояснення причини стосунків адміністрації Б.Хмельницького з іншими країнами, що порушувало Переяславську угоду: "Продолжавшиися в то время мирные между российским и польским дворами сношения, заставили сего осторожного предводителя козаков взять такие меры: он опасался, чтобы царь Алексей Михайлович не рассудил возвратить Малую Россию полякам и, сохраняя верность сему государю, решился, однако ж, прочным с соседними державами постановлением обеспечить участь Украины"(24). У 2-му виданні історик закинув Б.Хмельницькому те, що останній не повідомив царя про ці стосунки(25).

Деякі розбіжності між виданнями пояснити досить складно. Йдеться про виключення з 2-го видання матеріалу про посольство І.Самойловича на чолі з І.Мазепою в Москву в березні 1681 р.(26), про шлюб дочки першого з Шереметєвим(27), її смерть та майнові проблеми, що виникли у гетьмана з зятем(28), про лист того ж І.Самойловича до Константинопольського патріарха з повідомленням про дозвіл Київській митрополії знаходитись під владою Московського патріархату(29) тощо. До 2-го видання також не потрапила інформація про заборону російського уряду щодо української торгівлі та скерування українського війська для придушення повстанського руху безпосередньо на території Росії(30). В 1-е видання наведена інформація потрапила з документів Московського колезького архіву, що свідчить про можливість її оцінювання Д.М.Бантишем-Каменським як вірогідної. Тому причиною її виключення, ймовірно, було сприйняття даних матеріалів як зайвих.

В українській історіографії, на нашу думку, залишається дискусійною проблема впливу на зміст ИМП "Історії русів" - політичного памфлету, що, на думку С.Єфремова пробуджував національну свідомість(31). З твору "Преосвященного Конисского", не зважаючи на те, що історик вважав "Історію русів" "мутним джерелом", Д.М.Бантишем-Каменським були включені до ИМП великі цитати, які, на наш погляд, посилюють національне звучання останнього. Особливо це стосується промови Івана Мазепи при переправі через Десну(32), повідомлення про наказ останнього спалити свої папери(33), промови П.Полуботка та його розмови з Петром I (34) тощо.

При порівнянні видань простежуються заміни вказівок на джерело інформації, розбіжності в написанні деяких назв, прізвищ тощо: Терехтемиров(35) – Трактомиров(36), Коломака(37) – Коломак(38), Протассв(39) – Протасьєв(40) тощо. Деякі помилкові твердження були виправлені істориком із вказівкою на помилку. Наприклад щодо дружини Б.Хмельницького, у 1-му виданні повідомлялось слідом за польським істориком Грондським, що "сын его от первого брака, Тимофей, по вражде к ней, велел ее схватить и повесить"(41). У 2-му виданні дружину гетьмана "...в скором времени похитила неумолимая смерть"(42). У "Примітках" Д.М.Бантіш-Каменський додає: "Несправедливо повествуєт Грондский и придерживающийся его Энгель, что Хмельницкий покинул потом ее...В Малороссийских делах, хранящихся в Коллежском Архиве, упоминается о смерти жены Хмельницкого в 1651 г."(43).

В цілому, порівняння 1-го та 2-го видань ИМП дає підстави стверджувати, що відбулися, в основному, формальні зміни, які пов'язані з незначною структурною перебудовою, що спричинила зменшення кількості частин книги, відмінності в системі посилань, приміток та додатків. Поширення тексту було викликане залученням нових джерел, прагненням зробити твір доступним для сприйняття ширшого кола читачів. Ці ж причини сприяли збільшенню кількості ілюстрацій, доповнення книги картою України XVII ст. Г.Л. де Боплана, факсиміле відомих політичних діячів тощо. Деякі відмінності пов'язані з вилученням частини тексту першого видання, можливо, внаслідок втручання цензури. Погляди дослідника на окремі проблемні питання української історії залишились майже незмінними. Крім того, текстовий аналіз не вказує на перегляд Д.М.Бантішем-Каменським своїх суспільно-політичних позицій. Тут можна говорити лише про певне підсилення національного звучання твору завдяки використанню "Історії русів".

- Примітки:
(1) Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. - М., 1822. - Предисловие.	(15) Там же.
(2) Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина ХУІІІ - середина ХІХ ст) - Х., 1996. - С.203-235.	(16) Там же. - М., 1830. - Ч.І - Примечания.
(3) Бантыш-Каменский Д.Н. История... - М., 1822. - Ч.ІІІ. - С.78	(17) Там же. - М., 1822. - С.ХУІІІ.
(4) Безсонов П. Материалы для жизнеописания К.Ф.Калайдовича и особенно для изображения ученой его деятельности // Чтения в имп. Общ. Истории и Древностей Российских при Московском Университете. - 1862. - Кн.ІІІ. - С.103.	(18) Там же. - Ч.І. - С.18.
(5) Кравченко В.В. Рукописна "История Малой России" Д.М.Бантіша-Каменського // Київська старовина. - 1992. - №5. - С. 67.	(19) Там же. - М., 1830. - Ч.І. - С.301.
(6) Оглоблін О. Люди Старої України. - Мюнхен, 1959. - С.38.	(20) Там же. - М., 1822. - Ч.І. - С.8.
(7) Боплан Г.Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн.-К.; Кембрідж. - 1990. - С.202.	(21) Там же. - М., 1830. - Ч.І. - С.284-305.
(8) Маркевич Н. История Малороссии. - М., 1842.	(22) Там же. - С.356-358.
(9) Бантыш-Каменский Д.Н. История... - М., 1830. - Ч.І. - С.336-348.	(23) Там же. - С.360.
(10) Там же. - Ч.ІІІ. - С.211-264.	(24) Там же. - М., 1822. - Ч.2. - С.47.
(11) Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст). - К., 1959. - С.38.	(25) Там же. - М., 1830. - Ч.ІІ. - С.10.
(12) Бантыш-Каменский Д.Н. История... - К., 1993. - С.480-481.	(26) Там же. - С.155.
(13) Там же. - М., 1822. - Ч.І. - С.ІХ.	(27) Там же. - С.156.
(14) Там же. - М., 1822. - Ч.І. - С.ХУ.	(28) Там же. - С.165.
	(29) Там же. - С.166.
	(30) Там же. - Ч.ІІІ. - С.56.
	(31) Єфремов С. Історія українського письменства. - К., 1995. - С.214-215.
	(32) Бантыш-Каменский Д.Н. История... - М., 1830. - Ч.ІІІ. - С.100-101.
	(33) Там же. - С.125.
	(34) Там же. - С.154.
	(35) Там же. - М., 1822. - С.ХУІІІ.
	(36) Там же. - М., 1830. - Ч.І. - С.140.
	(37) Там же. - М., 1822. - Ч.ІV. - С.3.
	(38) Там же. - М., 1830. - Ч.ІІІ. - С.3.
	(39) Там же. - М., 1822. - Ч.ІV. - С.135.
	(40) Там же. - М., 1830. - Ч.ІІІ. - С.102.
	(41) Там же. - М., 1822. - Ч.І. - С.ХLІV.
	(42) Там же. - М., 1830. - Ч.І. - С.257.
	(43) Там же. - Примечания. - С.48.